

PALEO- AKTUEEL

5

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1994, Archeologisch Centrum Groningen, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: opgraving te Noordbarge met de plattegrond van een boerderij uit het eind van de ijzertijd

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0420 0

PALEO-AKTUEEL

5

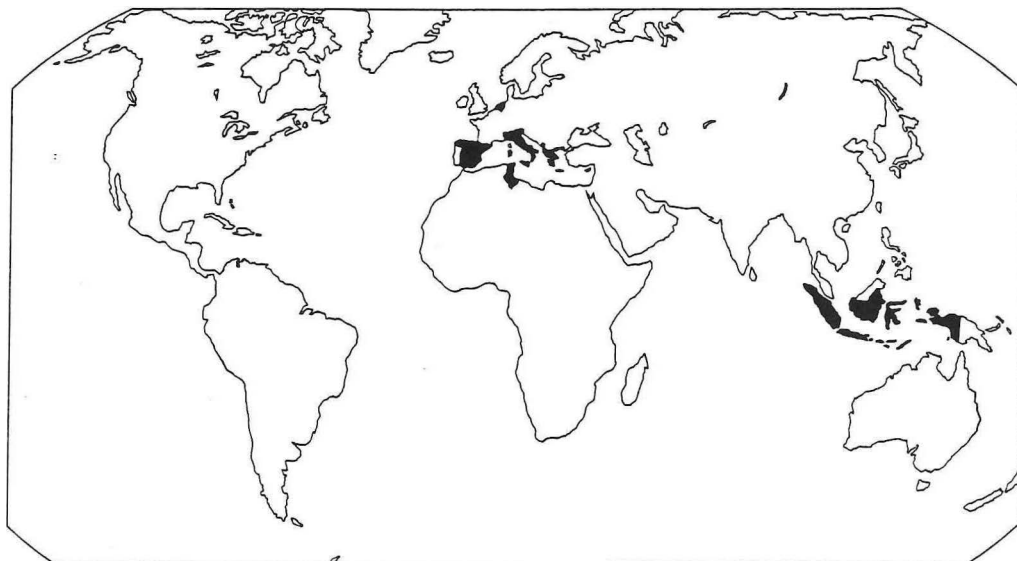
redactie

Mette Bierma
Otto H. Harsema

Archeologisch Centrum

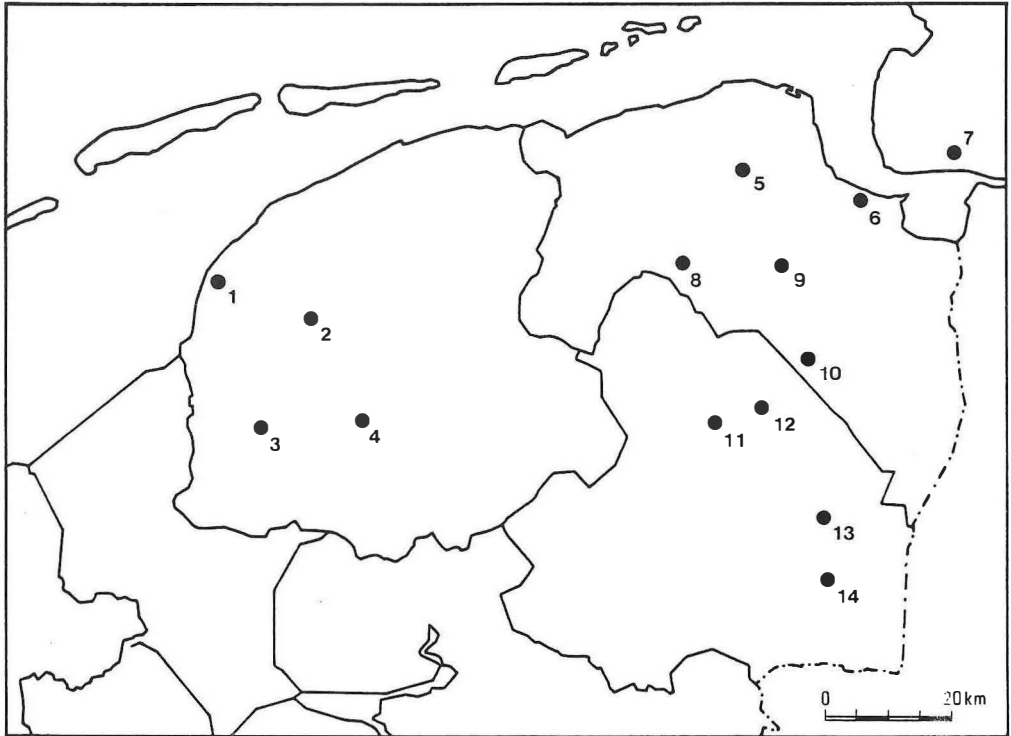
Groningen, 1994

In deze aflevering: Albanië, Duitsland, Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland, Spanje en Tunesië.

In deze aflevering uit Noord-Nederland en Noord-Duitsland:

1. Wijnaldum; 2. Lions; 3. Oudega; 4. Akmarijp; 5. Westeremden; 6. Heveskes; 7. Emden;
8. Groningen; 9. Slochteen; 10. Wildervank; 11. Ballo; 12. Gieten; 13. Exlo; 14. Noordbarge.

INHOUD

J.R. BEUKER & M.J.L.Th. NIEKUS Het midden-paleolithicum van Noord-Nederland	9
R.H.P. LUTGERINK Warme ijstijden ?!	11
G.-J. BARTSTRA Postmodern naar Pompanua	14
M.J.L.Th. NIEKUS & D. STAPERT Een vindplaats van de overgang laat-paleolithicum/mesolithicum bij Oudega (Fr.)	17
G.R. BOEKSCHOTEN & D. STAPERT 'Rings & sectors': een computerprogramma voor ruimtelijke analyse	22
G.L.G.A. KORTEKAAS & M.J.L.Th. NIEKUS Een vindplaats uit het vroegere mesolithicum in de Hooilandspolder, gemeente Slochteren (Gr.)	27
S. BOTTEMA & H.R. REINDERS Door het land der Skipetaren	32
R. BAKKER Het Gietsenveentje, gemeente Gieten (Dr.): unicum of probleemgeval?	35
J.N. LANTING Het na-onderzoek van het vernielde hunebed D31 ^a bij Exlo (Dr.)	39
J.J. HEKMAN Nieuw archeologisch onderzoek op Syros (Griekenland)	43
JOSE LUIS SANZ BRETÓN & J. SCHELVIS De mijten (acari) uit Peñalosa en Cerro de la Cruz (Spanje) en Halos (Griekenland)	47
M. MAASKANT-KLEIBRINK Een voorlopig verslag van de opgravingen op de 'Timpone della Motta', Francavilla Marittima, Calabrië	50

B.J. HAAGSMA & P. ATTEMA Het <i>Casa di Angelina</i> , een traditionele boerderij bij de opgraving te Francavilla Marittima (Calabrië, Italië)	55
J. BOUMA & W. PRUMMEL Potten en botten: offergebruiken in Midden-Italië	60
Y. DIJKSTRA De opgravingscampagne 1993 in Hellenistisch Halos	65
O.H. HARSEMA Zes dagen in juni op de es van Noordbarge (Dr.)	69
G.J. DE LANGEN, T. PERGER, W. PRUMMEL, J. SCHELVIS, E. TAAYKE, J. WILLEMSSEN & M. WISPELWEY Een korte verkenning te Bolland bij Lions (Fr.)	74
J. FEYE Uzita, een Romeins stadje (Tunesië)	80
A.T. CLASON & E. KNOL Het ongehoorde rund in de Nederlandse kuststreken	85
D.L. BEKKER Faunafragmenten van twee terpjes nabij Emden (Duitsland)	89
E. TAAYKE De Groningse tongval anno 94	93
Y. SABLEROLLES De glasvondsten van Wijnaldum (Fr.)	97
G.J. DE LANGEN, J. ORBONS, T. PERGER, J. VAN DER VAART & M. WISPELWEY Onderzoek naar de kerk op 't Olthof van Akmarijp (Fr.)	102
P.B. KOOI, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER Bewoningssporen langs de Zeemsloot bij Westeremden, gemeente Loppersum (Gr.)	107
H.T. WATERBOLK In de ban van Banlo	110
P.B. KOOI, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER Een onbekend steenhuis te Heveskes (Gr.)	115

A. JAGER		
Middeleeuwse adelsuizen in Friesland		120
P. BAKS		
De citadel van de hertog van Alva in de stad Groningen, 1569-1577		125
B. HAVINGA & A. UFKES		
De opgraving aan de Reitemakersrijge te Groningen		130
A.F.L. VAN HOLK		
Vergelijking van de archeologische inventaris van de Groninger tjalk ‘De Zeehond’ met schriftelijke scheepsinventarissen uit het einde van de 19e eeuw		134
P.B. KOOI		
Een brief met gevolgen		139
D.C. BRINKHUIZEN		
Het dieet van de otter (<i>Lutra lutra</i>) in twee voormalige ottergebieden in Friesland		143
S. BOTTEMA		
Het lam gods is een Fries melkschaap		148
P. CLEVERINGA, A. BOSCH, S. BOTTEMA, R. CAPPERS & H.A. GROENENDIJK		
De moeraskalk van Wildervank (Gr.)		151

ZES DAGEN IN JUNI OP DE ES VAN NOORDBARGE (DR.)

O.H. Harsema

Inleiding

In de zomer van 1992 bereikte ons het bericht dat plannen werden voorbereid voor bebouwing op het bedrijventerrein aan de oostzijde van de Hondsrugweg, bij de Hoge Loo te Noordbarge, gem. Emmen. Door het BAI was op dit deel van de voormalige es van Noordbarge archeologisch onderzoek verricht in de twintiger jaren, in 1949 en van 1972-1974. Tijdens de laatste campagne, in het kader van de aanleg van de Hondsrugweg, was ook al een behoorlijk deel van het terrein ten oosten van de weg onderzocht. De nu geplande ontsluiting en uitgifte van grond betrof echter voor een deel gebied dat buiten het door ons opgegraven areaal viel (fig. 1). Het sloot aan bij dat deel van de opgraving dat de grootste concentratie aan gebouwplattegronden had opgeleverd en zou ons voorts een beeld kunnen verschaffen van de eventuele bebouwing op de flank van het terrein, dat sterk afliep in de richting van het voormalige Bargermeer. Aangezien bij een verkenning in 1974 zo'n 150 m ten oosten van de meest oostelijke punt van onze toenmalige opgraving enkele scherfjes waren gevonden, was er reden te vermoeden dat bewoningsresten ook lager op de helling aanwezig waren. En de scherfjes suggereerden dat het dan om een jonge nederzettingfase zou gaan (laat-Romeins/volksverhuizingstijd). Op het opgegraven terrein was bebouwing aangetroffen uit de midden-bronstijd, de (midden- en) late ijzertijd, het begin van de jaartelling en de latere Romeinse tijd, dat wil zeggen uit verschillende perioden tussen ruwweg de 14e eeuw vóór en de 4e eeuw na het begin van de jaartelling. Tussendoor en ook voorafgaand aan de bebouwing was het terrein bovendien enkele malen als begraafplaats in gebruik geweest.

Er deed zich dus nu een kans voor om onze kennis nog verder uit te breiden en er was ook een hypothese die door onze voortgezette opgraving zou kunnen worden bevestigd of ontkracht: klopte de veronderstelling dat de bebouwing zich in het eerste millennium hellingafwaarts had verplaatst, daarbij op het hogere deel van de Hondsrug ruimte makend voor agrarisch gebruik van de grond, die dan voortaan als es in gebruik zou zijn.

Onderzoek

Het contact met de gemeente Emmen werd in 1993 voortgezet en leidde ertoe dat we op 7 juni ons werk konden aanvangen, in een bouwput van ca. 60x60 m, waaruit het esdek grotendeels was afgevoerd, maar die in het ons interesserende deel nog niet tot op het gele zand was uitgegraven. Een grijze humeuze laag, het onderste en al eeuwenlang niet meer door de ploeg omgewerkte deel van het esdek - gemiddeld zo'n 15 cm dik - moest nog worden verwijderd om een leesbaar vlak te krijgen. Dat laatste konden we zelf regisseren, waarbij een BAI-team van gedeeltelijk wisselende samenstelling¹ eerst enige tijd van door de uitvoerder van het werk, de Fa. de Vries te Joure, beschikbaar gestelde machinehulp kon profiteren², om vervolgens in rustiger omstandigheden de afwerking te verzorgen.

De eerste sleuf die werd uitgegraven lag langs de noordwand van de bouwput, omdat we daarmee een O-W strook hadden waarin de helling - en naar verwachting de bebouwing op de flank - optimaal kon worden bestudeerd. Oplettend gadeslagen door de regionale pers moesten we al in de loop van de morgen constateren dat voor eertijdse bebouwing op dit deel van de flank

Fig. 1. Het opgegraven terrein bij de Hoge Loo te Noordbarge; zwart: de vroegere opgravingen; rechts aansluitend: het in 1993 opgegraven deel van de bouwput (tek. BAI/vakgroep Archeologie).

geen aanwijzingen waren te vinden. Weliswaar waren de waarnemingsmogelijkheden in deze eerste sleuf niet ideaal, vanwege de ongewoon diepe 'herontginning' van dit deel van het terrein, maar de smalle, minder verstoorde stroken tussen de diepe bodemverversingsgreppels³ leverden geen enkele aanwijzing op dat hier ooit gebouwen van enige omvang hadden gestaan.

Twee huizen en iets extra's

'Opgraving Noordbarge stelt archeologen teleur', of woorden van gelijke strekking, kopten de kranten de volgende dag. Dat was wat voorbarig. Zeker, we hadden de eerste morgen, wat de hypothese ten aanzien van de bewoning op de flank betrof,

een negatieve uitkomst gekregen. Maar het onderzoek was daarmee niet afgelopen. We hadden nog andere verwachtingen van Noordbarge. De volgende sleuf werd niet meer met de helling mee, maar op het hogere deel van het terrein noord-zuid lopend aangelegd, aansluitend bij de oostrand van de opgravingsput van 1974 en parallel eraan. Daar hadden we al in de middag van de eerste dag meer succes en niet helemaal onverwacht. Wat hier te voorschijn kwam was het midden- en oostelijke deel van een gebouw waarvan we het westelijke eind al in 1974 hadden opgegraven (huis 30). We hadden het nu compleet: het huis was oorspronkelijk zo'n 15 m lang en 5,5 m breed geweest (fig. 2, boven).

Iets meer naar het zuiden week de grens van ons opgravingsvlak van 1974 sterk naar het westen terug. Daar kwam een dag later een groot deel van een tweede huis te voorschijn. Dit was ongeveer 16 m lang en bleek aan de westkant eveneens aan te sluiten bij een stuk dat we al in 1974 hadden opgegraven. Maar dit westelijke deel had een nogal open structuur, met palen die ver van elkaar stonden, en het was in 1974 niet opgevat als iets dat met zekerheid als een deel van een huis mocht worden beschouwd. Nu, bijna 20 jaar later, hadden we die zekerheid wel. Dit huis was oorspronkelijk in totaal bijna 23 m lang geweest, 6,5 m breed in het westen en maar 4,5 m in het oosten. Het huis heeft een voor Drenthe ongewone plattegrond en valt o.a. op door zijn inspringende ingangen (fig. 2, onder).

Twee huisplattegronden gecompleteerd, erbij nog een vierpalige spieker, een beeld van een opmerkelijk diepgaande bodemingreep (uit laat-historische tijd) in een klein deel van de es en tenslotte nog een bonus: de vondst van een graf uit het laatst van de steentijd in het zuidelijke deel van de bouwput. Hier werd in een eenvoudige grafkuil, en als grafgift aan de dode meegegeven, een complete maar wel wat ingedrukte, versierde pot gevonden. Het was een forse pot, zonaal versierd met diagonaal ingedrukte reeksen putjes (aangebracht met een getand werktuigje), in ho-

rizontaal omlopende banen. Dit type pot is goed bekend in Nederland. Het wordt klokbeaker genoemd en het exemplaar uit Noordbarge, te dateren ca. 2345 v.Chr., is vermoedelijk de grootste die in Drenthe is gevonden. De grafkuil is zorgvuldig verder onderzocht om na te gaan of er ook verkleuringen waren te constateren die ons over de ligging van het lijk iets meer konden vertellen. Dat heeft weinig zekers opgeleverd, maar de vage verkleuringen spreken niet tegen dat de dode, op de toen gebruikelijke wijze, liggend op de zij en met opgetrokken benen in de grafkuil heeft gelegen. Er waren al eerder enkele graven uit het eind van de steentijd in Noordbarge aangetroffen maar dit was het eerste met een klokbeaker.

Betekenis

Wat is de betekenis van de jongste opgraving in Noordbarge? Ik laat de grafvondst hier verder buiten beschouwing en beperk mij tot de twee huisplattegronden. We kennen er nu meer dan dertig uit Noordbarge en deze twee zijn met geen van de andere die zijn opgegraven geheel vergelijkbaar. Beide nieuwe plattegronden dateren uit het latere deel van de ijzertijd, ruwweg rond 200 v.Chr. In die tijd was het huis in het grootste deel van Drenthe van het driescapige type - binnen de wand stonden twee rijen palen die het dak ondersteunden. Huizen van dit type hebben we eerder ook in Noordbarge gevonden, bij onze opgravingen in de jaren zeventig. De beide nieuwe Noordbarger huizen zijn tweesche-

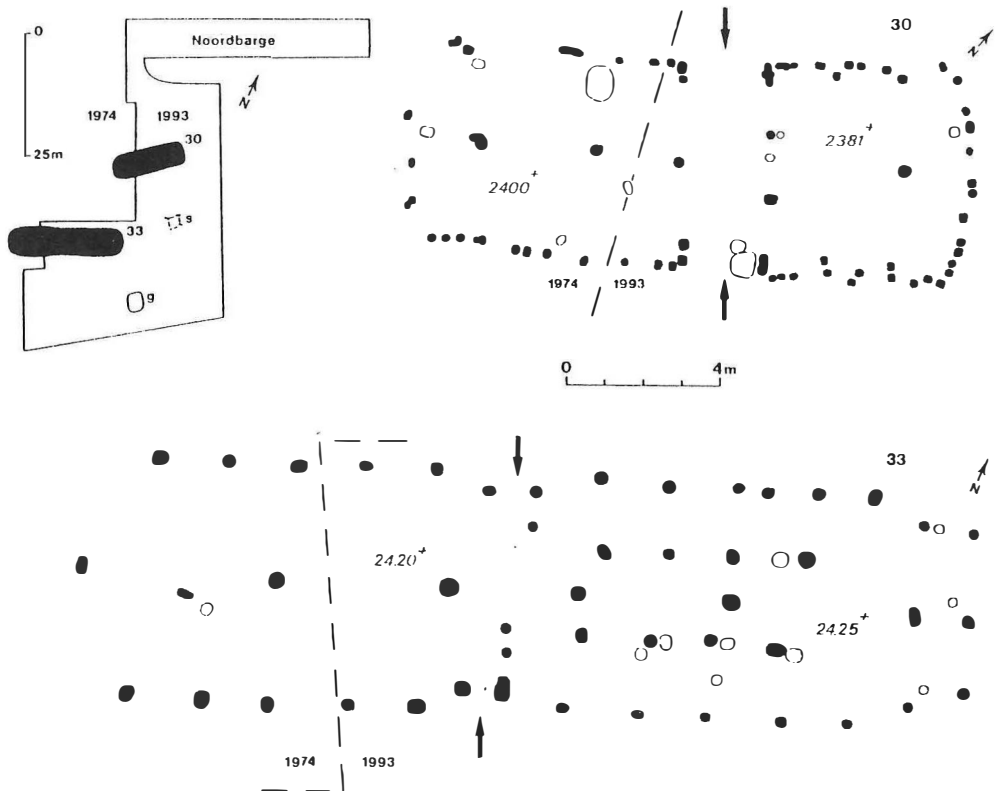

Fig. 2. Plattegronden van de huizen 30 (boven) en 33; schaal 1:200. Linksboven hun ligging in het opgravingsvlak; s: spieker; g: graf (tek. J.H. Zwier).

fig. Ze vallen op door hun rij palen in de midden-as, waardoor een nokbalk werd gedragen. Verder hebben de meeste huizen uit de midden- en late ijzertijd in Drenthe, en ook elders, vaak nog een rij palen buiten de wand. De dakvoet rustte op deze palen en het dak stak dus een eind over de wand heen. Bij de nieuw ontdekte huizen in Noordbarge ontbraken ze en moet de wand zelf de dakvoet hebben gedragen.

Wat huis 30 betreft verraadt de hele layout dat het in de midden-/late ijzertijd thuishoort, al zou men het met zijn nokbalkdragers eerder in Zuid- of in Midden-Nederland verwachten dan in het noorden. Tot de typische kenmerken van de huizen uit de latere ijzertijd behoren o.a. de twee ingangen, tegenover elkaar in de lange zijden (vaak dichtbij het midden) en de clusters van palen die deze ingangen begrenzen. De ingangstravee scheidt twee ruimten waaraan in de Noordnederlandse boerderij meestal gemakkelijk een functie is te geven: woon- en stalgedeelte (en meestal is het stalgedeelte het grootst). Het stalgedeelte is bij drieschepige huizen herkenbaar aan de vaak regelmatiger en dichtere plaatsing van de binnenstijlen: zij verdelen de zijbeuken in compartimenten ('stalboxen'), die ieder aan twee koeien ruimte boden. Bij het tweeschepige huis 30 van Noordbarge ontbreekt die indeling maar is er toch een aanduiding die op een stal kan wijzen: in de oostelijke huishelft staan binnen tegen de wand, regelmatig geplaatst, vier palen. Ze kunnen hebben gediend om het vee aan te binden. Dat het oostelijk huisdeel de stal geweest zal zijn (hoewel het het kleinste deel is), is ook wel waarschijnlijk. Het ligt namelijk het laagst (het terrein loopt naar het oosten af), zodat de drek niet in het woongedeelte liep. Tenslotte is er nog een typologische element dat we als een soort *wet* hebben leren kennen. Aan de oostkant van het ingangsvak staan binnen huis 30 twee palen, aan weerszijden van de middenas. Dit tweetal wordt bij meer plattegronden aangetroffen en blijkt altijd op de overgang van de ingangstravee naar het stalgedeelte te staan. Dat maakt huis 30 vergelijkbaar met huizen in westelijk

Gelderland (Putten, Lunteren), Dalen in Drenthe en Wengsel, ten noorden van Bentheim (alle overigens met dakvoetdragers buiten de wand).⁴ In andere opzichten is huis 30 van Noordbarge vergelijkbaar met een huisplattegrond uit Albersloh, ten zuidoosten van Münster.

De genoemde plaatsen palen een gebied af dat van de Gelderse Vallei tot in Münsterland loopt, in het zuiden bijna de Rijn raakt en in het noorden tot in Zuidoost-Drenthe doordringt. In het laatstgenoemde gebied raakt deze 'kultuurprovincie' aan de Drents-Friese, met zijn typische drieschepige huizen.

De ontdekking van het andere huis, 33, was een grote verrassing. Het was niet direct mogelijk daarvoor in de archeologische literatuur een goede tegenhanger te vinden, om snel tot een globale datering te komen. Van zo'n tweeschepig huis, met een halfronde afsluiting in het westen, sterk inspringende ingangen en bovendien nog een drieschepig middengedeelte (waarbij de twee rijen binnenstijlen overigens eerder voor het functionele gebruik van dat deel - een stal? - dan constructief van betekenis leken) was in Drenthe geen parallel bekend. Afzonderlijk komen alle elementen wel elders voor, in de bronstijd, de ijzertijd of rond de jaartelling, maar de combinatie in één gebouw was nieuw. Uit de paalgaten van twee nokdragers was echter houtskool verzameld en de ¹⁴C-bepalingen die onlangs door het Isotopen-laboratorium in Groningen zijn verricht geven in ieder geval antwoord op de vraag naar de ouderdom: hoogstwaarschijnlijk eerste helft van de 2e eeuw v.Chr., tussen ca. 200 en 150 v.Chr. Ook in dit geval dus een huis uit (het begin van) de late ijzertijd. In die tijd vinden we tweeschepige huizen met afgerond(e) huiseind(en) verspreid over een uitgestrekt gebied, met wellicht als uitersten de omgeving van Hamburg (Marmstorf) en Brabant. In het laatste gebied zijn dergelijke huizen zelfs kenmerkend voor de late ijzertijd maar vertonen ze, in afwijking van Noordbarge, altijd dubbele paalgaten in de wandlijn.

Al eerder heb ik geopperd dat het optre-

den van zuidelijke (en misschien ook oostelijke) invloeden in de latere ijzertijd in Zuidoost-Drenthe, zou kunnen samenhangen met de exploratie van erts- (in dit geval ijzeroer-)voorkomens in ons gebied, geëntameerd door de gekeltiseerde wereld (Harsema 1990). Materiële aanwijzingen voor de exploitatie ontbreken bij ons tot dusver vrijwel, alleen het huistype suggereert opdringende zuidelijke elementen.

Summary

A short campaign in the Emmen suburb of Noordbarge (province of Drenthe) resulted in the discovery of two Middle/Late Iron Age house plans with axial posts. House 30 is typical for the central part of the Netherlands, north of the river Rhine. House 33 is of a more unusual type. Both could reflect southern or eastern influences, possibly connected with bog-iron ore prospection in southeastern Drenthe.

Noten

1. Het onderzoek werd door het BAI uitgevoerd van 7-10 en van 14-15 juni 1992. De gehele campagne waren K. Klaassens, J.H. Zwier, A. ter Wal en de schrijver aanwezig; voor kortere tijd verleenden A.L. Brindley, J.N. Lanting, J. Molema, E. Taayke en A. Ufkes hun zeer gewaardeerde medewerking. Het BAI zet sinds 1993 de werkzaamheden van het BAI voort.
2. Met erkentelijkheid zij de medewerking vermeld van de heer B. van den Akker (gemeente Emmen), de heer Bloem (Fa. de Vries, Joure) en de heer van der Steen (McDonald Nederland, Amsterdam).
3. Met dank aan de heren A.H. Booi (Westerbork) en T. Spek (LU, Wageningen) voor discussie en suggesties tijdens hun bezoek aan de opgraving.
4. Voor huizen van deze groep past de aanduiding: Lunteren-variant van het Haps-type.

Literatuur

- Harsema, O.H., 1976. Noordbarge. *Bulletin KNOB* 75:1, pp. 52-55.
- Harsema, O.H., 1980. *Drents boerenleven van de bronstijd tot de middeleeuwen*. Assen.
- Harsema, O.H., 1990. Drenthe's plaats en rol in de ijzertijd. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 107, pp. 169-179.
- Huijts, C.S.T.J., 1992. *De voor-historische boerderijbouw in Drenthe*. Arnhem.
- Sanden, W.A.B. van der & P.W. van den Broeke, 1987. *Getekend zand - tien jaar archeologisch onderzoek in Oss-Ussen*. Waalre.